

GRAFEMSKI SUSTAVI U RANOJ SLAVENSKOJ PISMENOSTI

Ladislav MATEJKA, Ann Arbor

Prinos Konstantina Solunskog pisanoj kulturi slavenskih naroda uglavnom je priznat i cijenjen.¹ Usprkos tome gotovo svaki aspekt toga prinosa još postoji kao sporna točka znanstvenih rasprava. Većina učenjaka vjerojatno će se složiti da je Konstantin uspješno pripremio specijalni alfabet kao sredstvo za misionarski rad među slavenskim plemenima koja su živjela u Velikoj Moravskoj. Međutim, sama suština Konstantinova pisma još nije razjašnjena na opće zadovoljstvo. Tako se na primjer još pretresa, da li je Konstantinovo pismo direktno prethodilo glagoljskoj azbuci ili pak ćirilskoj, i još nije jasno na koji način i do koje mjere najstariji sačuvani zapisi odstupaju od hipotetičnog Konstantinova grafemskog sustava.² I zbog toga ne može biti sporazuma o točnom odnosu između Konstantinova prvobitnog pisanog sistema i njegova odnosa prema ijednom određenom regionalnom dijalektu.

Obično se pretpostavlja da je Konstantinov prinos slavenskoj pismenosti bio osnovan na njegovu poznavanju jezika kojim su govorili Slaveni iz Soluna i njegove okoline, međutim mi još zaista ne znamo kakvo je bilo njegovo znanje toga jezika i kakvu je ulogu imao kako pisani tako i govoreni grčki u analizi slavenskog zvučnog sistema u procesu njegova preobraćanja u pisani. Pored toga još uvijek postoji neslaganje u pogledu nekih bitnih osobina slavenskih dijalekata kojima se govorilo u Solunu za života Konstantinova. I dalje se osporava odnos solunskog dijalekta prema drugim slavenskim dijalektima, a naročito istočno-bugarskima, koji su vjerojatno imali glavnu ulogu u stoljeću nakon Konstantinove smrti prilikom prilagođavanja pisanog jezika potrebama bugarske pisane kulture,

¹ N. S. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien, 1954.

² O. Nedeljković, *Još jednom o hronološkom primatu glagoljice*, Slovo, 15—16, 1965, str. 19—58.

i koji su donekle morali utjecati na većinu tekstova obično upotrebljavanih prilikom rekonstrukcije Konstantinovih prvobitnih radova na polju slavenske kulture i civilizacije.

Iako povijesne činjenice dosta uvjerljivo pokazuju da je Konstantinovo pismo stvoreno za upotrebu u Velikoj Moravskoj, ipak nema sporazuma o utjecaju dijalekata govorenih u Moravskoj na to pismo i na njegovu upotrebu za vrijeme prvih dvadeset godina *Moravske škole*. Možda se još više osporava pitanje da li je literarna aktivnost *Moravske škole* u razdoblju između 863—885 stvarno značila prvi period sistematskog pisanja u kulturnoj povijesti svih Slavena, ili je tomu prethodilo više perioda u više različitih dijalekatskih područja. U vezi s tim pitanjem još se uvijek ispituju oblici i ćirilskih i glagoljskih slova, kako bi se ustanovio njihov izvor ili kako bi se identificirali eventualni prethodnici Konstantina Solunskog. Isto je tako mišljenje učenjaka podijeljeno u vezi s odnosom između ranog crkvenoslavenskog i najstarijih sačuvanih zapisa latinicom, prvenstveno zbog toga što nije razjašnjeno da li su te dvije literarne tradicije zavisile jedna od druge, i naročito zbog toga što na opće zadovoljstvo još nije razjašnjen prioritet njihove originalnosti.

Prema tome Konstantinov prinos — cijenjen i eulogiziran kroz stoljeća — ima, i vjerojatno će uvijek imati, relativnu vrijednost, koja će zavisiti od historijskih koncepcija, od različitih analitičkih procedura i od različitih metoda ocjenjivanja.

Bez obzira koliko su brojne rasprave što pretresaju Konstantinov prinos slavenskoj kulturi, one se mogu podijeliti u dvije glavne grupe. Jedna grupa za bazu istraživanja uzimlje najstarije sačuvane slavenske tekstove, međutim, težište je druge grupe na drugim podacima.

Svima je dobro poznato da se prosječna starost najarhaičnijih sačuvanih kanonskih tekstova — bilo glagoljskih ili ćirilskih — razlikuje od hipotetičnih originala za najmanje sto godina. Drugim riječima, mi nemamo materijalnih podataka o Konstantinovu originalnom pismu i njegovoj prvobitnoj upotrebi. Čak i *Kijevski listići*, za koje se obično smatra da su najstariji sačuvani crkvenoslavenski tekst, svakako su mlađi od izgubljenih prvobitnih tekstova. Zapravo, neki učenjaci još uvijek smatraju da *Kijevski listići* potječu iz jedanaestog stoljeća, i na taj način, bezuvjetno, još više vremenski udaljuju sve druge glagoljske dokumente od hipotetičkih originala.³

---

³ E. Koschmieder, Die vermeintlichen Akzentzeichen der Kiever Blätter, Slovo, 4—5, 1955, str. 19.

Isto su tako najstariji slavenski tekstovi, pisani latinicom, najmanje sto godina mlađi od prvih djela na Konstantinovu pismu — osobito ako ne smatramo kao stvarni tekst nekoliko *Emeranskih glosa* za koje se vjeruje da su ugravirane posljednjih godina Metodijeva života.

Tako je proučavanje ranog slavenskog pisanja bitno vezano za analizu postojećih dokumenata sa sviješću da su bili pod djelovanjem kopiranja i prekopiranja, koje je moglo prouzrokovati svjesne ili nesvjesne promjene. Sudjelovanje više od jedne generacije prepisivača mora se naravno uzeti u obzir pri ocjenjivanju tekstova koji se često nazivaju starocrkvenoslavenskima i koji se obično upotrebljavaju kao primarna vrela za naše znanje crkvenoslavenskog u njegovu prvobitnom stanju. Mi moramo rekonstruirati ne samo dijelove Konstantinova originalnog pisma već također segmentaciju hipotetičnog zvučnog sistema i njegov odnos prema hipotetičnoj grafičkoj reprezentaciji. Nije potrebno naglasiti da je najveći problem u takvoj rekonstrukciji opasnost od cirkularnosti: slova u sačuvanim dokumentima prijete da utječu na analizu zvučnog sistema koji bi trebao da služi za razjašnjenje, čemu su ta slova služila.⁴

U prošlosti su slova u sačuvanim dokumentima svakako utjecala ne samo na studije koje su se odnosile na crkvenoslavenski, već su preko crkvenoslavenskog također utjecala na proučavanje praslavenskog i njegova odnosa prema indoevropskom. To je bilo naročito tipično za one studije koje nisu obratile mnogo pažnje kompliciranosti odnosa između fonetičkih i grafičkih činjenica s jedne strane i s druge strane između fonemskih i grafemskih sustava. Još se i danas objavljuju neke znanstvene rasprave s velikim i smjelim skokovima od pisanih dokumenata do njihove fonetičke interpretacije u smislu diskretnih detalja koji su se navodno pojavljivali u regionalnim dijalektima govorenim prije tisuću godina.

Nekvalificirana pretpostavka o odnosu između slova i segmentacije zvuka može lako dovesti do prevelikog pojednostavljivanja, ako nije kontrolirana znanjem, da takav odnos uključuje dva semiotička podsistema, svaki sa svojom vlastitom historijom. Grafički znak kao slovo jednog alfabeta ne mora označavati jedan jedinstveni zvučni segment. On može predstavljati nekoliko segmenata ili pak nikakav

---

⁴ H. G. Lunt, *On Old Church Slavonic Phonemes*, Word, 8, 1952, str. 311—328.

zvuk. Grafički znak koji ne predstavlja baš nikakav zvuk ipak još uvijek može ispunjavati distinktivnu funkciju unutar grafemskog sustava reguliranog ortografskim normama.

Nepažnja ili nepoznavanje zamršenosti koja karakterizira odnos između slova i zvukova i između grafemskog i fonemskog sustava, glavni je izvor neslaganja u interpretaciji najstarijih sačuvanih spomenika pisane slavenske kulture. Uloga ortografskih škola ne razlikuje se uvijek jasno od uloge regionalnih dijalekata, i prema tome postojeće se činjenice često smatraju kao da je svaka varijanta bilježenja odraz regionalne osobine dijalekatskog zvučnog sustava a ne refleks ortografskih navika. To se naročito dobro vidi po *Brižinskim spomenicima* i njihovim brojnim interpretacijama koje odaju i temeljne kontradikcije. S jedne strane one uključuju Isačenkov pokušaj fonološke rekonstrukcije, s druge pak mnoge fonetički orijentirane transkripcije, pretpostavljajući direktan utjecaj raznih slavenskih i neslavenskih dijalekatskih područja.⁵ Neke od fonetički orijentiranih studija tretiraju čak sva tri Brižinska fragmenta kao da su djelo jednog jedinog pisca, bez obzira na dvije ruke i tri upadljivo različita grafemska sustava.⁶

Isto tako mnoge studije kanonskih tekstova — bilo ćirilskih ili glagoljskih — pokazuju jasnu inklinaciju da najstarije zapise stave u direktnu vezu s Konstantinovim osnovnim dijalektom, te ne obraćaju pažnju na jasne znakove standardizacije upućene prema supradijalekatskom ortografskom sistemu, pogodnom za upotrebu u raznim dijalekatskim područjima.

Pa ipak i pored temeljnih razlika u analitičkom prilazu, vjerojatno nijedan od istraživača najstarijih zapisa slavenske književnosti neće poricati da se i glagoljski i ćirilski tekstovi razlikuju od slavenskih tekstova pisanih latinicom znatnim stupnjem ortografske regularnosti. To postaje jasno ne samo usporedbom s *Brižinskim fragmentima* već također s ranim češkim, poljskim i hrvatskim spomenicima pisanima latinicom. Glagoljski i ćirilski tekstovi distinktivno upotrebljavaju posebne grafičke jedinice koje nemaju odgovarajućeg direktnog odnosa (odnosa jedan-prema-jedan) u latinskom alfabetu.

---

⁵ A. I. Isačenko, *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok*, Bratislava, 1943; S. Pirchegger, *Untersuchungen über die altslovenischen Freisinger Denkmäler*, Leipzig, 1931; R. Kolarič, *Sprachliche Analyse, Freisinger Denkmäler*, München, 1968, 18—120.

⁶ F. Ramovš — M. Kos, *Brižinski spomeniki*. Ljubljana, 1937, 9.

Međutim, najstariji slavenski tekstovi pisani latinicom upotrebljavaju različite kombinacije koje često postaju izvor ortografske nestabilnosti i netočnosti. Na primjer bezvučna afrikata č redovno je označena u glagoljskim i ćirilskim tekstovima specifičnom jedinicom, grafemom *чрѣвъ*. *Brižinski fragmenti* u tom slučaju upotrebljavaju šest određenih reprezentacija: tri monografa i jedan digraf u prvom fragmentu (f, z, c, cf), dva monografa i dva digrafa u drugom fragmentu (f, z, tf, tz), i tri monografa u trećem fragmentu (f, z, c).⁷

Postojanost u ortografiji dokazana u glagoljskim i ćirilskim tekstovima javlja se još izrazitije ako se usporedi s češkim tekstovima iz perioda koji je prethodio standardizaciji dijakritičkog obilježavanja. Prema Gebaueru u ovom ćemo periodu za bezvučnu afrikatu č naći više nego dvadeset određenih grafičkih varijanata koji upotrebljavaju monografe, digrafe i trigrafe: c, cc, f, s, cf, c, zf, fz, ch, chz, chs, fch, cz, czz, cz, cz, tff, tč, czi, č, č. Glagoljskomu i ćirilskomu ž (*živěte*), odgovaraju u staroj češkoj ortografiji: z, ff, s, zz, ž, ž, ž. Oko dvadeset određenih grafičkih varijanata odgovaraju glagoljskomu i ćirilskomu š (*ša*): f, s, z, ff, ss, fs, sf, z, fch, fch, sff, f, š, ff, f, š, š; i oko deset varijanata glagoljskomu i ćirilskomu c (*ci*): c, ch, cz, zc, cf, cs, tf, tc, tz. Upotreba različitih varijanata konfuzna je osobito zbog funkcionalne podudarnosti: često samo sadržaj može odlučiti, koji se grafem stvarno manifestira jednom ili drugom varijantom. Drugim riječima, da parafraziramo Gebauerovu primjedbu, mi smo prisiljeni odgonetavati kako se to čita.⁸

Poređenje s latinicom ne samo da osvjetljava prednosti dvaju »slavenskih« pisama za bilježenje slavenskih jezika već također stavlja u središte pažnje izvanredni zajednički nazivnik glagoljske i ćirilske azbuke. Činjenica, da one zajednički imaju cijelu seriju posebnih »slavenskih« grafema poznatih kao *чрѣвъ*, *ci*, *ša*, *živěte*, *ѣсѣ*, *ѣсѣ*, *ѣсѣ*, koji su naročito pogodni za potrebe rane slavenske pisane kulture, jedva se može objasniti drukčije nego njihovim zajedničkim podrijetlom osnovanim na temeljnoj lingvističkoj analizi.

Etimološka verifikacija, koja upotrebljava komparativne metode kao i unutrašnju rekonstrukciju, uvjerljivo pokazuje da cijela serija posebnih grafema, karakterističnih za oba slavenska alfabeta, odra-

⁷ L. Matejka, O problemima normalizacije u ranoj slavenskoj pismenosti. Simpozium (1100-godišnjina od smrtta na Kiril Solunski), Skopje, 1969 (štampano u zborniku Kiril Solunski knj. 2, Skopje 1970, str. 163—174)

⁸ J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého*, I (Hláskosloví), Praha, 1963, 498.

zuje osobine zajedničke svim slavenskim dijalektima u devetom stoljeću. Tako moramo pretpostaviti da je osnova »slavenskih« grafema rezultat svjesnog, namjernog napora jednog briljantnog lingviste. On je, čini nam se, uzeo u obzir one elemente zvučnog sistema koji su imali diferencijalnu ulogu i usporedio ih s odgovarajućim pisanim oblikom. Baš takva fonološki ili funkcionalno orijentirana analiza određuje samu jezgru Konstantinova prinosa ranoj slavenskoj kulturi. Zajedničke osobitosti slavenskih dijalekata u devetom stoljeću omogućile su da rezultat te analize nije imao vrijednost samo za jedan regionalni dijalekt nego u znatnom stupnju i za druge slavenske dijalekte.

Ta analiza, koja se javila kao osnova glagoljske i ćirilske azbuke, sigurno je imala mnogo važniju ulogu nego grafičko oblikovanje slova. Drugim riječima, mi bismo Konstantina Solunskog morali cijeniti po njegovu analitičkom intelektu, a ne po njegovoj grafičkoj vještini. Zapravo, mi bismo degradirali vrijednost Konstantinova prinosa, ako bi svi mogući grafijski utjecaji bili u središtu naše pažnje i ako bi se naše istraživanje pretvaralo u neku vrstu policijske istrage koja pokušava otkriti krađu ili plagijat.

Naše usvajanje ne znači da su se svi fonemi u osnovnom dijalektu i svi grafemi u originalnoj azbuci morali pojavljivati u odnosu jedan prema jedan. Mi bismo mogli zapravo postaviti pitanje, da li su specijalni »slavenski« grafemi poznati kao *črbvb*, *ci*, *dzělo*, *šta* ili *ęsb* i *ęsb* točno odgovarali fonemskoj segmentaciji.⁹ Ipak, pored mogućega nesporazuma oko segmentacije pretpostavljenog zvučnog sistema u smislu fonemâ, rekonstrukcija pisanih spomenika uz pomoć komparativnih dokaza iz svih slavenskih dijalekatskih područja pokazuje izvanrednu pravilnost u bilježenju osnovnih distinktivnih suprotnosti koje se odnose na semantičku diferencijaciju. Ta pravilnost naročito je upadljiva u najstarijem sačuvanom slavenskom rukopisu, u glagoljskim *Kijeuskim listićima*. Ovdje su osnovne suprotnosti samo na manjini izuzetaka potvrđene upravo onako, kako ih etimološki i očekujemo. Međutim, u isto doba, taj najstariji sačuvani slavenski rukopis jasno pokazuje da je njegov crkvenoslavenski jezik bio podvrgnut stanovitim promjenama, što onemogućuje da se on dovede u vezu s konkretnim regionalnim dijalektom bilo južnih ili zapadnih

---

⁹ D. Brozović, O inventaru fonema starocrkvenoslavenskog jezika i o njihovim razlikovnim obilježjima, Simpozium (1100-godišnjina od smrti na Kiril Solunski), Skopje, 1969 (štampano u zborniku Kiril Solunski knj. 2, Skopje 1970, str. 19—34).

Slavena. Tako *Kijevski listići* ne predstavljaju samo najstariji sačuvani slavenski rukopis već i najstarije zapise supradijalektalnog književnog jezika s njegovom vlastitom genezom, koja je u kompliciranu odnosu prema regionalnim slavenskim dijalektima i njihovu razvitku.

S obzirom na izvanredne osobine glagoljske azbuke postavlja se pitanje što je prouzrokovalo pad glagoljske azbuke kao sredstva slavenske pisane kulture? Kako da objasnimo njezino sporedno značenje u Češkoj u četrnaestom i petnaestom stoljeću, gdje se ona pojavila, kako izgleda, u slobodnoj i nesprečavanoj utakmici s kaotičnom i često konfužnom upotrebom latinskog alfabeta? Zašto su, na primjer, Česi izabrali da se bore s dvadeset raznih kombinacija, koje su označavale bezvučnu afrikatu č, kada su bili slobodni da upotrebe jedan jedini glagoljski *črbvb*? Sačuvani glagoljski zapisi češkog jezika uvjerljivo dokazuju da je glagoljska azbuka bila mnogo pogodniji način za bilježenje češkog jezika nego ijedna verzija latinskog alfabeta.¹⁰ Usprkos tomu čini se da je prestiž latinskog alfabeta bio u četrnaestom stoljeću od veće vrijednosti nego prednosti glagoljske azbuke. Latinica je bila simbol pisane zapadne kulture i to je, po svemu sudeći, više vrijedilo nego ekonomičnost i bizantska prošlost glagoljice. I može se pretpostaviti da je prestiž latinice kao sredstva zapadne pismenosti i u Hrvatskoj imao odlučujuću ulogu u povijesti glagoljice.

I što se dogodilo s glagoljicom u Bugarskoj? Kako da objasnimo, zašto Simeon i njegova učena sredina nisu prigrlili glagoljicu, i pored njihova nesumnjivog divljenja Konstantinovo misiji i njezinu kulturnom nasljeđu? U ovom slučaju, po svemu sudeći, bio je to prestiž grčkog alfabeta kao simbola bizantske kulture, koji je imao vrhovnu ulogu i bio mjerilo kulturnih vrijednosti u Simeona i njegovih suvremenika. Taj je prestiž stvorio prirodne uvjete da se prihvati lingvistička osnova Konstantinova pisma s tim da se njegov vanjski lik prilagodi oblicima grčkog alfabeta. Zapravo, ta je bugarska reforma bitno sačuvala lingvističke osnove Konstantinova prinosa — njegovo (da se poslužimo Hrabrovim izrazom) *Ustroenie*.¹¹ Dakle, Konstantinovo grafemsko *Ustroenie*, čini se, predstavlja zajednički nazivnik glagoljske i ćirilске azbuke i samu jezgru Konstantinova prinosa

¹⁰ F. V. Mareš, Emauzský hlaholský nápis — staročeský dekalog (Desatero), *Slavia*, 31, 1962, str. 2—7.

¹¹ V. Tkadlčík, Mních Chrabr a původ slovanského písma, *Byzantinoslavica* 25, 1964, str. 75—92.

slavenskoj pisanoj kulturi. I glagoljska i ćiriljska verzija sačuvale su u kasnim modifikacijama mnoge osobine Konstantinova rješenja. Zato odnos glagoljskih i ćiriljskih slova djeluje u osnovnim točkama kao grafička transliteracija, kao forma zamjenjiva za drugu formu: kao dva izvanjska oblika jedne jedine koncepcije u dubini! Kao forma, kao crtež, ćirilica je tipološki bliža i grčkomu i latinskomu pismu nego glagoljici. Ali kao sistem, glagoljica i ćirilica zapravo su dva ostvarenja istoga grafemskog sustava, »slavenskog« pisma.